

ПОЛЯКИ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В УСНІЙ ІСТОРІЇ (ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ)

Поляки в Україні – одна з найчисельніших етнічних груп. Розселені вони компактно і дисперсно переважно у західній частині країни, але і на півдні, зокрема на теренах Південно-Східного Поділля польська шляхта була однією з найбільш чисельних громад. Вказаний регіон тривалий час був порубіжжям Речі Посполитої і Османської порти. На початку XVIII ст., за активної діяльності князя Йосипа Любомирського, край активно заселявся переселенцями з різних регіонів України, Молдови та Польщі. Тоді з'явилися моноетнічні поселення польських переселенців. Проживали поляки в українських і молдавських селах. Один з найбільш населених поляками районів Південно-Східного Поділля – долина річки Кодими. Вона, як природній і державний кордон, не тільки розділяла дві держави (навіть береги мали відповідні назви – правий – «турецький», лівий – «польський»), а й виконувала роль контактного регіону, в межах якого активно розвивалась торгівля, а відтак ремесла і промисли. До того ж, широка пойма Кодими зі сприятливими для землеробства ґрунтами, гарними умовами для розвитку скотарства приваблювала сільське населення. Тому долина Кодими в кінці XVIII – на початку XIX ст. стала густонаселеною і серед інших переселенців було чимало й поляків. Немає сумніву щодо ролі і місця поляків в житті зазначеного регіону. Представники польської громади за весь час її існування брали активну участь в економічному і культурному розвитку краю, були зв'язуючою ланкою між поляками Поділля і, зокрема, поляками Одеси. Не випадково покодимську групу виокремлювали як особливу під назвою «покодимська шляхта».

Однак сільське життя і культура польської шляхти не вивчені. Брак інформації є наслідком політики XIX ст., яка не стимулювала дослідників до студіювання історії і культури польської шляхти. А якщо брати до уваги, що в цей період відбувалось становлення етнографічної науки, то відсутність належної джерельної бази є об'єктивною реальністю. Однак можливість збору етнографічної інформації ще існує. В останні роки набувають все більшої актуальності усно-історичні дослідження. Зростання інтересу до цього методу пояснюється його ефективністю особливо у вивченні проблем, які не мають належної джерельної бази. Мета даної розвідки з'ясувати наскільки реальною є можливість використання у наш час методу усної історії для поповнення джерельної бази, з'ясування найменш вивчених питань, насамперед етнографічного характеру.

Оскільки нас цікавлять питання ідентичності сільської культури поляків, необхідно визначити носіїв відповідної інформації. Це, насамперед, ті, хто усвідомлював себе поляком, і ті, хто належав до інших етносів, але безпосередньо контактував у повсякденному житті з поляками, мав можливість спостерігати за «чужими» звичаями, побутом, традиційною культурою в цілому. Це здебільшого українці, частково, станом на початок XX ст., молдовани, євреї.

Виразниками польської ідентичності були етнічні поляки. Їх можна віднести до основної, першої, групи інформаторів. Всіх інших – до другої. Інформатори першої групи могли передавати свої знання безпосередньо, бути об'єктом спостереження. Точних статистичних даних щодо їхньої чисельності ми не маємо. Опубліковані цифри не відображають реальної, на час фіксації, ситуації. У дійсності поляків було більше. Однак навіть така статистика дає можливість простежити динаміку зміни їхньої чисельності. Принаймні вона є підтвердженням існування шляхти як носія польської ідентичності.

Таку динаміку можемо простежити на основі даних, наведених Михайлом Карачківським, який 1928 року відвідав низку сіл пристепової частини Південно-Східного

Поділля у межах Балтського повіту². Вивчення етнічного складу, кількісне співвідношення представників різних етносів по кожному селу і містечку стало одним з його завдань. Важливо, що Карачківський наводить чисельність населення за двома показниками – станом на кінець XVIII ст. чи 1800 рік і 1928 рік. Щоправда, існує сумнів щодо належності до шляхти тільки поляків. Але М. Карачківський у наведеній ним статистиці чітко ідентифікує українців і поляків.

Інший дослідник, Левко Юркевич, мав можливість знаходитись в етно-соціокультурному середовищі і безпосередньо спілкуватися з людьми, які усвідомлювали себе поляками. Він вивчав покодимську шляхту у 1927 році і підтверджує польськість шляхти низкою аргументів. Зокрема прізвищами, що закінчуються на *-ський, -цький, -ович, -евич* (Габдзінські, Будзінські, Сенчковські, Літньовські, Пршездецькі, Рихліцькі, Залинські, Сербіновичі, Каплинські, Димінські, Валічковські, Гладішевські, Шиманські, Вержбінські Щипановські, Зелімбінські, Курдибановські, Сліжевські, Касевичі, Мазуркевичі інші). За парафіяльними відомостями 1915 року шляхти латинського обряду нараховувалось 3607 осіб, а села Великий і Малий Бобрік з присілками вважались столицями покодимської шляхти.

Ще один вагомий аргумент щодо польськості покодимської шляхти – це гербові папери. Один з них Юркевичу показав мешканець Великого Бобріка Степан Юліанович Лозінський. За авторським описом він мав такий вигляд (подається в авторській редакції): «чернилами вимальовано три пера, під перами сухими фарбами, жовтим кольором корона, під короною синє поле, обведене жовтою облямівкою, з трьома гвіздками на облямівці вгорі, під короною, напроти – внизу праворуч і ліворуч; поле з облямівкою таке завбільшки як яйце; в полі серед «яйця» – підкова з хрестом на взірці «георгієвського», над і під підковою, підкова і хрест білі; з-за півкруга верхньої частини яйця визирають: рукояті від шабел – дві, два списи з малиновими стягами та два бердаші; з-за півкруга нижньої частини «яйця» визирають жерла двох гармат; під «яйцем», коло кінців списів зі стягами – дві літаври. Під гербом напис: *Detineatis... „Wpolu Blenkitnym podkova wezlami Nagol, w Srodku jej jeden Kzyz Kawalierski, takiz Drugi na Barku Podkovy w... Ch... Frzy Piora... po Bitve z Prusacami ot Leszka piontego nadany Bunduz... Lubyzowi Roku 1199 Tem 2 (?) Sal 76 do wpisania pa... y... – Herbnicy. Urodzeni Lozinsky, Lusanovsky, Lu... Lozinsky...»* Ймовірно йдеться про герб.

Автор використовує ще один аргумент – антропологічний. «Покодимський шляхтич ...відзначається вище-середнім та високим зростом, довгими ногами, гнучким станом, сухорлявістю, довгими розмашними пальцями з вузькими овальними пазнігтями; обличчя продовгасте, ніс здебільшого довгий, губи тонкі, ...русяві вуса – донизу, на котрі спирається кінчик носа, ...борода бриється, хоч би у столітнього діда... Очі найбільш блакитні, або сірі, сірозелені». Відмічає дослідник й відмінний від інших жінок, вигляд шляхтянок.

Етнографічні порівняння цим не закінчуються. Цінність їх в тому, що вони супроводжуються наведенням конкретних характеризуючих ознак. «Місцеві українські та напівмолдавські села відзначаються густотою розбивки та незначною рослинністю. Городи коло українсько-молдавських хат теж невеликі, над городом домінує поле; хати звичайно скраю обійстя, над дорогою, тип хатів звичайний український на чотири фронтових вікна без ганку, з призьбою. Шляхетське село найперше дивує своєю розкиданістю. Хата від хати досить далеко. Обійстя на півдесятини, десятину, навіть дві і три. Хата в глибині подвір'я. Від воріт до хати часами йде алея з різного дерева, але найбільш акації або й верби. В подвір'ях садки або й паркові дерева: осокорі, берези, липи. Село як один сад, як гай».

Щоправда вже на той час зникає польська мова, шляхта спілкується українською, хоча українську традиційну обрядовість не запозичує. У 1920-х роках українці, молдова-

ни, євреї сприймають шляхту не тільки як соціальну групу, а й як таку, яка вирізняється своєю культурою, вірою. Разом з тим, відмічають й зближення громад, наслідки якого проявляються у повсякденному житті: «...усіх тих Баландюків, та Кравчуків, та Полуденків, то, живучи поруч з Голембійовськими та Пршездецькими, вони так само «опляхетилися», як ці «омужичилися». Усе властиве шляхті по надкодимських селах подільського берега є властивим і для руснаків: той самий побут, господарський обихід, мова, назвисько, навіть вдача, лиш зовнішній вигляд видає сухорлявого гнучкого шляхтича і округлого кремезного руснака. Решта – те саме аж до ономастики».

Наскільки ж репрезентативною була польська шляхта?

До таблиці (див. табл. 1), складеної на основі даних М. Карачківського, внесено, для розуміння, співвідношення тільки чисельність українців і шляхти.

Таблиця 1. Чисельність шляхти та українців в селах Покодим'я і Подністров'я

Назва поселень	На кінець XVIII – поч. XIX ст.				На 1 січня 1928 року	
	Чисельність шляхти службової	Чисельність шляхти чиншової	Чисельність скарбових селян мазурів	Чисельність скарбових селян українців	Чисельність польських господарств	Чисельність господарств українців
Кодима	5	11	10	555		749
Будеї	3	78	-	582	13	1146
Обжила	-	20	-	618	-	661
Євгодія	4	13	-	281	4	321
Єленівка	3	49	10 ¹	314	-	309
Мирони	-	21	-	158	Дані відсутні	Дані відсутні
Мошняги	11	-	-	213	1	288
Фернатія	-	12	-	266	-	402
Березівка	11 ²	15	-	Дані відсутні	-	512
Лабушна	16 ²	4	-	373	Дані відсутні	Дані відсутні
Плоть (Молдова)	4 ²	139	5 ³	96	Дані відсутні	Дані відсутні
Гараба (Молдова)	11 ⁴		3 ⁵	Дані відсутні	Дані відсутні	372
Єржів (Молдова)	5 ⁴	11	-	18	14	490
Рибниця (Молдова)	1 ¹	11	-	105	Дані відсутні	Дані відсутні
Гидирим (Молдова)	-	3	-	26	10	186
Вихватинці (Молдова)	-	3	-	38	-	-
Зозулянське (Молдова)	13 ⁶	1 садиба	-	11 садиб	Дані відсутні	Дані відсутні
Попенки (Молдова)	-	18	-	34	Дані відсутні	Дані відсутні
Круті	7 ⁷		14 ³	160	Дані не уточнені	Дані не уточнені

1 – Шляхта, що жила за умовою; 2 – Шляхта правна; 3 – Шляхта правна, що служить скарбу; 4 – Шляхта скарбова; 5 – Шляхта правна доживотна; 6 – Шляхта посесійна; 7 – Шляхта правна дідична.

Статистика засвідчує тенденцію зменшення чисельності шляхти, однак вона на кінець 1920-х років ще вирізнялася серед інших етно-соціальними характеристиками. Слід брати до уваги існуючу на той час певну упередженість щодо поляків, яка, як вказувалось, позначилась і на статистиці. Достатньо порівняти дані, наведені М. Карачківським. Нашадки чисельної крутянської шляхти проживають й до наших часів, однак М. Карачківський про них не згадує під час своєї подорожі.

Про поляків і їхню культуру пам'ятають й досі. Носіями історичної пам'яті є респонденти другої групи. Це насамперед нащадки польських родів, які володіють знаннями, переданими від попередніх поколінь 1920-1930-х років, необхідних для історичних, соціальних, господарсько-побутових реконструкцій.

Носіями інформації про поляків є й українці. Вони успадкували переважно оцінюючі судження про польську шляхту.

Крім історичної пам'яті, від польської шляхти залишилось чимало з матеріальної спадщини. До такої слід віднести розпланування садиби, ландшафтно-паркових комплексів, елементів польської архітектурної традиції в народній архітектурі українців. Першочерговими об'єктами досліджень мають стати села, що мають пряме відношення до поляків-першопоселенців, інші села, в яких польські громади були достатньо чисельними як, наприклад, у селі Круті. Заслужують на увагу села, в яких поляки селилися окремою частиною, що й відображено у мікротопонімах. У деяких селах регіону збереглись залишки парків, створення і існування яких пов'язані з історією і культурою польської громади.

Таким чином, на сьогодні існують реальні можливості для здійснення усно-історичних досліджень. Вони значно поповнять наші уявлення про історико-культурну спадщину польської шляхти. Знання традиційної культури, у даному контексті покодимської шляхти, важливо для розуміння наслідків українсько-польських взаємин та відображення їх у традиційній культурі українців.

ПРИМІТКИ:

1. *Нол В.* Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років. – К., 1999; *Український голокост 1932-1933.* – Т. 1-3. – К., 2003-2006; *Кушнір В. Г., Петрова Н. О., Поломарьов В. М.* У скорботних 1932-1933 роках. – Одеса, 2008.

2. *Карачківський М.* Північно-Західна Балтщина (мапа) // Рукописний фонд бібліотеки Вернадського. – Ф. 10. – Од. зб. 11635; *Гавриленко Т., Карачківський М.* Північно-Західна Балтщина // Історично-географічний збірник. – Т. 3. – К., 1929; *Матеріали до історії міст на Поділлі в кінці XVIII в.* // Рукописний фонд бібліотеки Вернадського. – Ф. 10. – Од. зб. 11632; *До історії міст Поділля поч. XIX в.* // Там само. – Од. зб. 17441; *Гавриленко Т., Карачківський М.* Вказ. праця.